

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΑΛΕΞΙΦΑΡΜΑΚΑ ΤΟΥ ΝΙΚΑΝΔΡΟΥ ΤΟΥ ΚΟΛΟΦΩΝΙΟΥ

Τα Αλεξιφάρμακα του Νικανδρου του Κολοφώνιου έχουν εκδοθεί και ανατυπωθεί από το 1499 (editio princeps)¹ μέχρι σήμερα δεκατρείς φορές. Από τις εκδόσεις η πιο σημαντική για την κριτική αποκατάσταση του κειμένου είναι αυτή του O. Schneider το 1856². Ο O. Schneider είναι ο πρώτος που έδωσε έναν αρκετά εκτεταμένο κατάλογο χειρογράφων που σώζουν τα *Θηριακά* και τα *Αλεξιφάρμακα*. Στο κριτικό υπόμνημα των *Αλεξιφαρμάκων* χρησιμοποιεί δεκαπέντε από αυτά (συμπεριλαμβανομένων δύο αταύτιστων) μεταξύ των οποίων και ο αρχαιότερος μάρτυρας της άμεσης παράδοσης, ο Parisinus suppl. gr. 247 (Π) του 10ου αι. Εντούτοις τα περιέγραψε πολύ συνοπτικά και περιορίστηκε σε γενικούς χαρακτηρισμούς, χωρίς να προχωρήσει σε καμία ταξινόμησή τους. Ακόμη, δεν αντέβαλε ο ίδιος τα χειρόγραφα αλλά χρησιμοποίησε τις αντιβολές προγενεστέρων φιλολόγων³. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι είναι ο πρώτος που συνέταξε ένα πλούσιο κριτικό υπόμνημα, που, δυστυχώς, δεν είναι πάντοτε ακριβές⁴.

Αλλά ούτε και ο Gow, ο αμέσως επόμενος και τελευταίος εκδότης των *Αλεξιφαρμάκων*⁵, αντέβαλε ο ίδιος τα χειρόγραφα. Όπως έχει ήδη δείξει ο Jacques⁶, πράγμα που και εμείς διαπιστώσαμε, ο Gow βασίστηκε στο κριτικό υπό-

1. Πεδακίου Διοσκορίδου ἀναζαρβέως περί ὕλης ἰατρικῆς ἔξ ... Νικάνδρου τοῦ Κολοφωνίου ποιητοῦ *θηριακά*. μετὰ σχολίων. – τοῦ αὐτοῦ *ἀλεξιφάρμακα*, apud Aldum Manutium.

2. O. Schneider, *Nicandrea. Theriaca et Alexipharmaca*, recensuit et emendavit ... Lipsiae 1856 (στο εξής O. Schneider, *Nicandrea*). Αξίζει όμως να μνημονεύσουμε εδώ τις πιο αξιόλογες, κατά τη γνώμη μας, προσπάθειες προγενέστερων μελετητών, που συνέβαλαν θετικά στην αποκατάσταση του κειμένου των *Αλεξιφαρμάκων*. Νικάνδρου *Θηριακά*, *Nicandri Theriaca ... Νικάνδρου Ἀλεξιφάρμακα*, *Nicandri Alexipharmaca*, Io. Gorraeo Parisiensi medico interprete ... Parisiis 1557· *Οἱ τῆς ἡρωϊκῆς ποιήσεως πρωτεύοντες ποιηταί, καὶ ἄλλοι τινές ...* 1566, excudebat Heinricus Stephanus· *Νικάνδρου Θηριακά καὶ Ἀλεξιφάρμακα*, *Nicandri Theriaca et Alexipharmaca ... curante* Ang. Maria Bandinio, Florentiae 1764· *Νικάνδρου Ἀλεξιφάρμακα*, *Nicandri Alexipharmaca ... emendavit ... illustravit* Jo. Gottlob Schneider, Halae 1792.

3. O. Schneider, *Nicandrea*, σσ. 212-216.

4. J.-M. Jacques, «Les “Alexipharmques” de Nicandre», *REA* 57 (1955) 5-35· βλ. σ. 6 κ.ε. (στο εξής Jacques, «Alex.»).

5. A. S. F. Gow and A. F. Scholfield, *Nicander. The Poems and Poetical Fragments*, Edited with a Translation and Notes, Cambridge 1953, όπου ο Gow έχει αναλάβει, ανάμεσα σε άλλα, και την ευθύνη για το κείμενο (στο εξής Gow, *Nicander*).

6. Jacques, «Alex.», σ. 6 κ.ε.

μνημα του O. Schneider, επαναλαμβάνοντας μάλιστα τα λάθη του. Ακόμη, οι περισσότερες από τις εικασίες του, που θα τις συζητήσουμε στη συνέχεια, δε νομίζουμε ότι ευσταθούν.

Παρά την αδιαμφισβήτητη συμβολή των εκδοτών των *Αλεξιφαρμάκων* στην κριτική αποκατάσταση του κειμένου, είναι φανερό ότι δεν έχουν τηρηθεί —αναφερόμαστε ιδιαίτερα στον τελευταίο εκδότη— οι απαραίτητες προϋποθέσεις-αρχές για μια σύγχρονη κριτική έκδοση: αντιβολή των χειρογράφων, ταξινόμησή τους, και καταρτισμός ενός στέμματος, επίπονες όσο και αναγκαίες φάσεις εργασίας που προσφέρουν στον φιλόλογο-εκδότη μια πρώτη αλλά ασφαλή βάση για την εξέταση των γραφών και την τελική του απόφαση.

Από την πλευρά μας, προχωρήσαμε σ' αυτό το εγχείρημα εξετάζοντας οκτώ ακόμη χειρόγραφα (CEZSdqtf), που δεν έχουν χρησιμοποιηθεί από τους εκδότες. Το σημαντικότερο απ' αυτά είναι ο Vaticanus gr. 2291 (C) του 15ου αι., που φαίνεται όμως ότι κατάγεται από χειρόγραφο του 12ου-13ου αι.⁷ ή, κατ' άλλους, του 10ου-11ου αι.⁸ Εξετάσαμε είτε επί τόπου είτε σε μικροταινίες εικοσιένα συνολικά χειρόγραφα⁹, που χρονολογούνται από τον 10ο μέχρι τον 16ο αι. Ύστερα από εξαντλητική αντιβολή και ταξινόμηση των χειρογράφων αυτών οδηγηθήκαμε στο συμπέρασμα ότι από αυτά 12¹⁰ μόνο μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Η ταξινόμηση αυτή μας οδήγησε επίσης στον καταρτισμό ενός στέμματος, όπου σημειώνονται και οι χαμένοι κρίκοι της παράδοσης.

Επίσης, στο πλαίσιο της έρευνάς μας για την έμμεση παράδοση του κειμένου (Σχόλια, Λεξικογράφοι, παραθέματα) «αντιβάλαμε» τα *Αλεξιφάρμακα* με παράφραση του Ευτέκνιου¹¹, αποκαλύπτοντας εν μέρει το αρχαίο χειρόγραφο

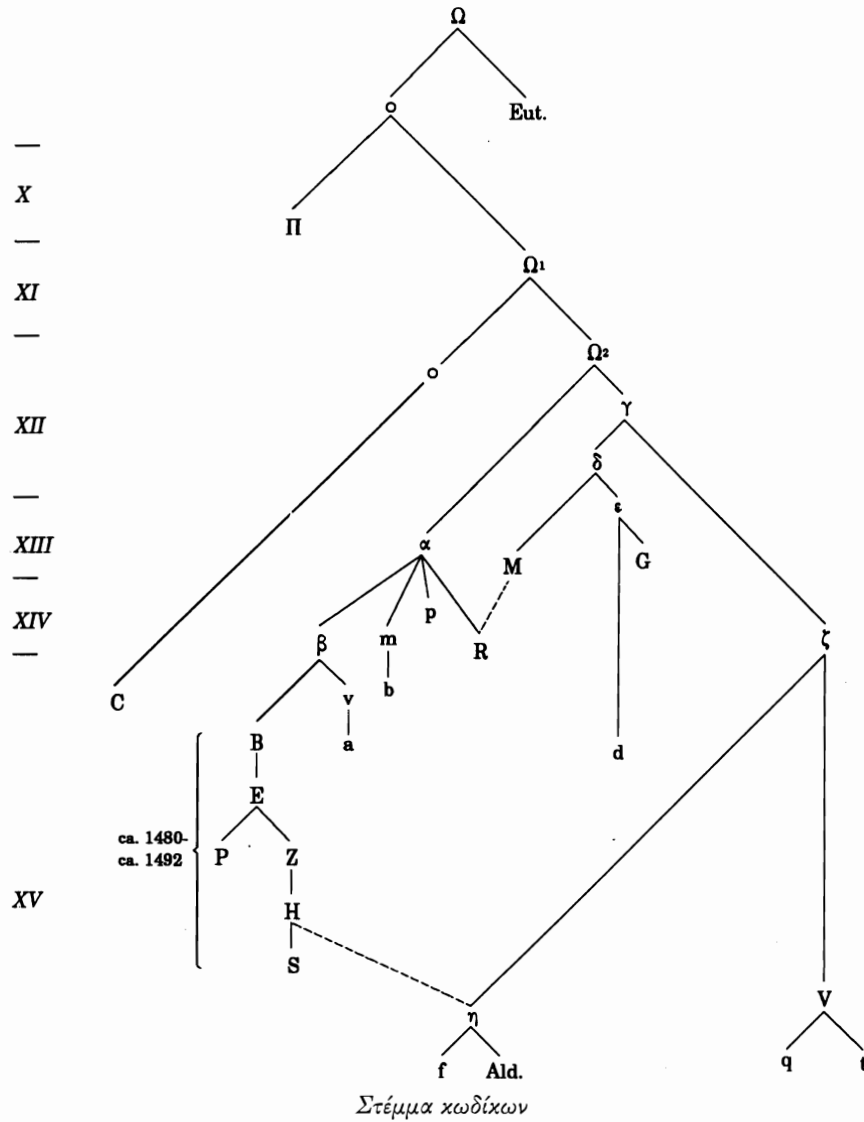
7. A. Turyn, *Studies in the Manuscript Tradition of the Tragedies of Sophocles* [Studia Philologica 15], Urbana, Illinois 1952 (ανατ. Roma 1970), σ. 110, σημ. 118.

8. A. Colonna, «De codice quodam Sophoclis antiquissimo», *Athenaeum* 18 (1940) 271 και 273.

9. Απρόσιτος για μας υπήρξε ο Mosquensis Pak. N. 1791-K (olim Dresdensis Da 24), τέλ. 16ου αι.

10. Parisinus suppl. gr. 247 (Π), 10ος αι.· Vaticanus gr. 2291 (C), 15ος αι.· Leidensis Perizon. gr. F7^A (B), περ. 1480· Marcianus gr. 477 (coll. 879) (v), περ. 1450· Laurentianus Plut. 91,10 (m), 14ος αι.· Parisinus gr. 2403 (p), τέλ. 13ου αι.· Riccardianus 56 (R), 14ος αι.· Laurentianus 32, 16 (M), περ. 1280· Goettingensis phil. 29 (G), μέσ. 13ου αι.· Ambrosianus gr. 315 (E 112 sup.) (d), 15ος αι.· Marcianus gr. 480 (coll. 589) (V), προ 1468· Ambrosianus gr. 554 (N 150 sup.) (f), 16ος αι. Προσθέτουμε σ' αυτά και την editio princeps (Ald.), 1499.

11. Μ. Παπαθωμόπουλος, *Ευτέκνιου Παραφράσεις εις τὰ Νικάνδρου Θηριακά και 'Αλεξιφάρμακα*, Ιωάννινα 1976, όπου και παραπέμπουμε (Παπαθωμόπουλος, *Ευτέκνιος*)· πρβ. και Μ. Geymonat, *Eutecni Paraphrasis in Nicandri Alexipharmaca*, Milano 1976. Οι πληροφορίες μας για τον Ευτέκνιο είναι πενιχρότατες. Η παράφρασή του όμως μπορεί να χρονολογηθεί το αργότερο στο δεύτερο μισό του 5ου αι., αφού το χειρόγραφο που σώζει τις παραφράσεις είναι ο Vindobonensis med. gr. 1, ο περίφημος Βιενναίος κώδικας του Διοσκουρίδη, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι., και πάντως όχι αργότερα από το 512 ή 513· βλ. Παπαθωμόπουλος, *Ευτέκνιος*, σσ. VII-X.

των Αλεξιφαρμάκων που χρησιμοποίησε ο παραφραστής¹².

Έτσι, έχοντας μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της χειρόγραφης παράδοσης και ξεκινώντας από καλύτερη αφετηρία, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι το κείμενο που εκδίδει ο Gow πρέπει να τροποποιηθεί σε εξήντα περίπου σημεία. Δεν

12. Βλ. Κ. Οικονομάκος, «Τα Αλεξιφάρμακα του Νίκανδρου του Κολοφώνιου και η Παράφραση του Ευτέκνιου», *Ελληνικά* 45 (1995) 247-266.

θα ασχοληθούμε εδώ με όλες αυτές τις περιπτώσεις. Θα περιορισθούμε σε μια σταχυολόγηση των παρατηρήσεών μας, που αναφέρονται κυρίως στις προσωπικές μας παρεμβάσεις στο κείμενο, αλλά και σε περιπτώσεις όπου άλλοι μελετητές προτείνουν τη σωστή, κατά τη γνώμη μας, λύση¹³.

25 ἢ δὲ κυκαομένη τὰ μὲν ἔβρασεν ἥλιθα νηδῦς
πνεύματα ...

25 κυκο(α)ωμένη α, ταρασσομένη γ, deest Π, v. 25 om. C.

Ο Ο. Schneider προτίμησε τη γραφή *ταρασσομένη* ως τη γραφή των καλύτερων κωδίκων, διορθώνοντας παράλληλα στο κριτικό του υπόμνημα σε *κυκωομένη*¹⁴ τη γραφή *κυκο(α)ωμένη*, που προφανώς χωλαίνει μετρικά. Αντίθετα ο Gow εξέδωσε *κυκαομένη*¹⁵, όπου όμως πρέπει να θεωρήσουμε μακρόχρονο το χαρακτήρα α, πράγμα που δε μαρτυρείται στα ρήματα σε -άω. Αν και η γραφή *ταρασσομένη*, που προτιμήθηκε από τον Ο. Schneider ως η γραφή των καλύτερων κωδίκων, προσφέρεται ως τεχνικός όρος για να δηλωθεί η στομαχική διαταραχή, όπως παρατηρεί η White¹⁶, νομίζουμε ότι πρέπει να προτιμήσουμε τη γραφή του α ως *lectio difficilior*, όπως ελαφρά την τροποποίησε ο Ο. Schneider. Από την άποψη αυτή, συμφωνούμε με τον Gow, που πιστεύει ότι η μετοχή *ταρασσομένη* είναι ερμηνευμα της γραφής *κυκαομένη*¹⁷ και όχι το αντίστροφο, όπως γράφει η White, σχολιάζοντας την επιλογή του Gow. Αν μία από τις δύο γραφές χρειάζεται ερμηνεία, αυτή είναι η *κυκαομένη* (για μας *κυκωομένη*).

ἐν δ' Ἀκοναίοις

42 δηλήειν ἀκόνιτον ἐνεβλάστησεν ὀρόγχοις.

42 θηλήειν Π, θηλύην C, θηλείην Ω², δηλήειν OSchn.

Ο Ο. Schneider διόρθωσε το *θηλήειν*¹⁸ σε *δηλήειν*, παραπέμποντας στη φράση των *Αργοναυτικών* του Ψ-Ορφέα *ἡδ' ἀκόνιτον ἄλλα τε δηλήεντα* (922-23). Η διόρθωση φαίνεται πειστική, καθώς το *δηλήειν* (= βλαβερό) προσδιορίζει το δηλητηριώδες ακόνιτο. Έτσι έγινε αποδεκτή από τον Gow και από τον

13. Διευκρινίζουμε ότι πριν από τις παρατηρήσεις μας αναδημοσιεύουμε το κείμενο του Gow. Το κριτικό υπόμνημα που ακολουθεί είναι δικό μας.

14. Όπως είναι γνωστό, πριν ή μετά το συνηρημένο φωνήεν μπορεί να προστεθεί ένα ομόφωνο φωνήεν· π.χ. Όμ. *ἡβῶντα* I 446, Ω 604, κ 6· *ἡβῶοιμι* Λ 669, Ψ 629, ξ 468, 503· *ἡβῶωσα* ε 69 και *Αλεξιφ. πλαδόωντι* 119, *ἀσχαλώωσιν* 124.

15. Headlam· βλ. Gow, *Nicander*, ad loc.

16. H. White, *Studies in the Poetry of Nicander*, Amsterdam 1987, σ. 74, σημ. 107 (στο εξής White, *Studies*)· βλ. και βιβλιοκρισία M. Geymonat στο *RFIC* 118 (1990) 210.

17. Gow, *Nicander*, σ. 192.

18. Για κατάληξη -ειν των τριτόκλιτων ουδέτερων επιθέτων πρβ. *σκιόειν* και *δακρυόειν* Απολλ. P. 2.404 και 4.1291· πρβ. G. Hermann, *Orphica. Cum notis H. Stephani ... Lipsiae* 1805, σ. 705 (στο εξής Hermann, *Orphica*)· I. U. Powell, *Collectanea Alexandrina*, Oxonii 1925, σ. 131.

Jacques, όπως προκύπτει από τη μετάφρασή του (*le mortel aconit*)¹⁹. Αντίθετα, η *White* επιμένει στη γραφή των χειρογράφων, γιατί, όπως λέει, το επίθετο *θηλήεις* (*θηλέω*) σημαίνει «flourishing» (αυτός που ανθεί, που ακμάζει) και υπαινίσσεται την αρχαία παράδοση σύμφωνα με την οποία το ακόνιτο φυτρώνει σε γυμνούς βράχους (*άκόναι*, απ' όπου και το όνομά του), όπου δεν υπάρχει ούτε σκόνη να τραφεί²⁰.

Είναι προφανές όμως ότι, κι αν ακόμη έλειπε το *θηλήειν*, για τον υπαινιγμό στην παράδοση θα αρκούσαν οι υπόλοιποι όροι της πρότασης, όπου αναφέρεται ρητά ότι το ακόνιτο αναπτύσσεται στα Ακοναία υψώματα, δηλ. σε βράχους-ακόνια. Εξάλλου, το *θηλήειν* δε θα μπορούσε ούτε επικουρικά να συμβάλει στην αναφορά στο μύθο, διότι το επίθετο *θηλήεις* σημαίνει αυτόν που «είναι θαλέρως, ακμαίος, που παρουσιάζει ιδιαιτέρως πλούσια άνθιση», και όχι αυτόν που «θάλλει εύκολα», όπως θα ταίριαζε εδώ. Με την τελευταία σημασιολογική απόχρωση δεν απαντούν, όσο γνωρίζουμε, ούτε και τα επίθετα *εύθηλῆς* ή *ευθαλής*, όπως θα περίμενε κανείς.

Κατά τη γνώμη μας, το πιθανότερο είναι η γραφή *θηλήειν* να προέρχεται από τον τύπο *θηγήειν*, που παλαιογραφικά μπορεί να φθαρεί σε *θηλήειν* ευκολότερα απ' όσο το *δηλήειν*. Το επίθετο *θηγήεις* (*θηγός* = οξύς, κοπτερός· *θήγω* = *άκονάω* = *ακονίζω*)²¹ δεν απαντά αλλά προσφέρεται ως προσδιορισμός του ακόνιτου: *θηγήειν άκόνιτον* σημαίνει το «κοπτερό, δηκτικό ακόνιτο, αυτό που προκαλεί δηκτικούς πόνους»²², αφού το ακόνιτο φυτρώνει σε βράχους-ακόνια. Μεταφορική χρήση του ρήματος *θήγω* είναι γνωστή ήδη από τον Αισχύλο: *τεθηγμένους λόγους* (= οξείς, δηκτικούς λόγους), *Προμ.* 311.

Ο Νίκανδρος λοιπόν αναφερόμενος στην ετυμολόγηση του ακόνιτου (*άκοναι-άκόνιτον*) αξιοποιεί την ευκαιρία και προσθέτει στη μυθική παράδοση το λογοπαίγνιό του, εξηγώντας τη βλαπτική δύναμη του φυτού αυτού.

59 ἤ ἔτι μὲ λ ό εν τ α χαλιχρότερον πο τόν ἴ σ χ ο ι ς
ἄ ρ ν ι θ ο ς σ τ ρ ο υ θ ο ἴ ο κα τ ο ι κ ά δ ο ς ...

59 μὲ λ ό εν τ α ... πο τόν codd., μὲ λ ό εν τ α ... πό τ ο ν OSchn. II
ἴ σ χ ο ι Jacques, ἴ σ χ ο ι ς (-εις) codd. (deest p).

μὲ λ ό εν τ α πο τόν. Στην έκδοση του Gow διαβάζουμε *ποτόν*, που οφείλεται μάλλον σε αβλεψία. Ο O. Schneider είχε ήδη διορθώσει σε *πότον* προφανώς

19. J.-M. Jacques, «Alex.», σ. 12.

20. *Nascitur in nudis cautibus quas aconas nominant, et ideo aconitum aliqui dixere, nullo juxta, ne pulvere quidem, nutriente. Hanc aliqui rationem nominis adtulere; alii quoniam vis eadem esset in morte quae cotibus in ferri acie deterenda, statimque admota velocitas sentiretur*, Πλίν. *H.N.* 27. 10· πρβ. και Οβίδ. *Metamorph.* 7. 415 κ.ε.

21. Πρβ. *θηγαλέος Παλ. Ανθ.* 6.109, 7.542 και *θηγάνεον*· ὀξύ, ἠχονημένον Ησύχ. θ 455 Latte.

22. Πρβ. *ἐπιδάκνεται* (sc. *ποτόν άκονίτου*) ἄχρον *νειαιρήης* (19-20).

λόγω του *μυελόεντα*. Αλλά και ο Gow παλαιότερα με αφορμή αυτή ακριβώς την περίπτωση είχε προτείνει να προστεθεί στο λήμμα *πότος* του *LSJ* η σημασία *ποτόν*²³.

Η χρήση όμως της λέξης *πότος* με αυτή τη σημασία μάς φαίνεται περιέργη. *Πότος* σημαίνει «ευωχία, οινοποσία». Με αυτή τη σημασία απαντά και στο *Corpus Hippocraticum*. Αν σε κάποιες ιπποκρατικές πραγματείες η λέξη *πότος* φαίνεται ότι σημαίνει *ποτόν*, πρέπει να πούμε ότι αυτό οφείλεται στην επιλογή του φιλόλογου-εκδότη, πράγμα που εξαρτάται βέβαια και από την εικόνα της χειρόγραφης παράδοσης που έχει κάθε φορά υπόψη του: *πότω Τόπ.* 17 (6. 308.25 Littré²⁴) και 47 (6.346.3 Littré) – *ποτῶ* 17.1 και 47.5 Joly²⁵· *πότοισιν Τόπ.* 26 (6.316.21 Littré) – *ποτοῖσιν* 26.2 Joly. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις συμβαίνει το αντίστροφο, δηλ. η γραφή *ποτόν* διορθώνεται σε *πότον* (= οινοποσία): *ποτόν* *Επιστ.* 19 (*Μαν.*· 9.386.7 Littré) – *πότον* 38.7 Σακαλής²⁶· *ποτοῦ* *Επιδημ. Γ' 2* (*Άρρωστ. τέτ.*· 3.46.10 Littré) – *πότου* 1.111 Jones²⁷· *ποτῶν* *Επιδημ. Α' 13* (*Άρρωστ. πρ.*· 2.684.12 Littré) – *πότων* 26.44 Jones· *πρβ. Επιδημ. Γ' 17* (*Άρρωστ. δέκ. και Άρρωστ. εκκαιδ.*· 3.134. 4 και 3.146. 8 Littré) – 17.213 και 17.337 Jones. Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Νίκανδρος χρησιμοποιεί μόνο τη φράση *ποτόν ἴσχειν* (496, 502, 567).

Γι' αυτό θα ήταν προτιμότερο να διορθώσουμε το *μυελόεντα* σε *μυελόεν τε*. Στην περίπτωση αυτή η σύνδεση των επιθέτων με το συμπλεκτικό *τε* ξενίζει αλλά δεν είναι χωρίς προηγούμενο. Στον Πίνδαρο διαβάζουμε: *παρθενίους ὑπό τ' ἀπλάτοις ὀφίων κεφαλαῖς, Πυθ.* 12.9²⁸.

ἴσχοις. Με την ευκαιρία αυτή ας θίξουμε και το πρόβλημα που φαίνεται ότι υπάρχει στο ρήμα της έκφρασης *ποτόν ἴσχειν*. Ο Νίκανδρος απευθύνεται στον Πρωταγόρα, στον οποίο αφιερώνει τα *Αλεξιφάρμακα*, ως θεραπευτή ή ως θύμα; Ανάλογο πρόβλημα υπάρχει και αλλού:

*Μή μὲν κανθαρίδος σιτηβόρου εὔτ' ἂν ὀδώδη
116 κείνο ποτόν δέξαιο χυτῆ ἐναλίγκια πίσση·*

116 *δέξαιτο* OSchn., *δέξαιο* codd. (deest p om. m).

23. A. S. F. Gow, «Nicandrea, with Reference to Liddell and Scott, ed 9», *CQ* 45 (1951) 108: «† πότος, ὄ, = ποτόν, *Al.* 59» (στο *εξής* Gow, «Nicandrea»).

24. E. Littré, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, τ. I-X, Paris 1839-1861 (ανατ. Άμστερνταμ 1973-1989).

25. R. Joly, *Hippocrate* [Les Belles Lettres], Paris 1978, τ. XIII.

26. Δ. Θ. Σακαλής, *Ιπποκράτους Επιστολαί, έκδοση κριτική και ερμηνευτική*, Ιωάννινα 1989· βλ. και W. Putzger, *Hippocratis quae feruntur Epistulae ... Typis B. G. Teubneri Lipsiensis* 1914, 19.19.

27. W. H. S. Jones, *Hippocrates* [Loeb Classical Library 147], London 1923 (ανατ. London-Cambridge 1957), τ. I.

28. Βλ. J. D. Denniston, *The Greek Particles*, Oxford ²1954 (διορθ. ανατ. 1959), σ. 501.

Επίσης,

567 Ἦν γε μὲν ἐκ φρυνοῖο θερειομένου ποτὸν ἴσχη
ἴσχη G, ἴσχοι C, ἴσχος cett. (desunt pd).

Από τον στίχο 49 (χαμελαίης) βλάστην πηγάνιον τε πόροις (πόροις Π, πίοις Ω¹), όπου η ορθή γραφή φαίνεται ότι είναι αυτή του Π, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Νικανδρος στο πρόσωπο του Πρωταγόρα βλέπει έναν θεραπευτή, και όχι ένα ενδεχόμενο θύμα. Γι' αυτό σωστά ο O. Schneider διορθώνει σε δέξαιτο (στ. 116). Για τον ίδιο λόγο νομίζουμε ότι πρέπει να υιοθετήσουμε εδώ τη διόρθωση του ἴσχοις σε ἴσχοι, που προτείνει ο Jacques²⁹.

Αξίζει να προσθέσουμε ότι με το τρίτο ενικό πρόσωπο για τις περιπτώσεις των στίχων 116 και 567 συμφωνεί και η παράφραση του Ευτέκνιου: δέξαιτο (116): τῷ ἐκ ταύτης (sc. κανθαρίδος) μήποτε γένοιτο πόματι κατεσκευασμένω ἐντυχεῖν ἀνθρώπῳ (62, 8 κ.ε.)· ἴσχη (567): ἐπειδὴν δὲ πῖη τις (82, 16)· πρβ. και Σ Αλεξιφ. 567b.

193 ... ὁ δ' ἡέρα παῦρον ἀτύζει
οἶα κατηβολέων, φηγή δ' Αἰδωνέα λεύσσει.

193 ἀλύζει Σν.1., ἀλύξει M, ἀλέξει ε, ἀτύζει CBmζGen.A, ἀτίζει
vR, desunt Πρ.

Κατά τον O. Schneider η φράση ἡέρα παῦρον ἀτύζει (= ὀρίνει) σημαίνει «parvum spiritum movet sive ducit, i. e. “vix spirat”»³⁰, εξήγηση που διαβάζουμε και στα Σχόλια (ἢ ἔλκει, ὅ ἐστι σπᾶ τὸν ἀέρα καὶ ὀλίγον ἀναπνεῖ)³¹, και που ακολούθησαν ο Gow (the victim draws breath)³² και ο Jacques (le malade a le souffle court)³³.

Μία από τις εξηγήσεις που δίνουν τα Σχόλια στο ατύζει, αλλά και στο ἀτίζει (cod. v), είναι «ἀτενίζει, βλέπει» (Σ Αλεξιφ. 193b). Θα μπορούσε, λοιπόν, να δοκιμάσει κανείς και τη γραφή ἀτίζει, αν βέβαια δεχθεί ότι το ρήμα ἀτίζω προέρχεται από το ἀτενίζω και σημαίνει «βλέπω ατενώς, έχω προσηλωμένο το βλέμμα»· πρβ. ἀτμεύω < ἀτμενεύω (στ. 172). Στην περίπτωση αυτή το παῦρον κείται επιρρηματικά («για λίγο χρόνο, για λίγο»)³⁴, και το ἡέρα έχει τη σημασία με την οποία απαντά ήδη στον Όμηρο και στο *Corpus Hippocraticum*: «ομίχλη, σκοτία»³⁵. Το χωρίο, λοιπόν, ἡέρα παῦρον ἀτίζει οἶα κατηβολέων μπορεί να

29. Jacques, «Alex.», σ. 13.

30. O. Schneider, *Nicandra*, σ. 155.

31. Σ Αλεξιφ. 193b· παραπέμπουμε στην έκδοση των σχολίων στα Αλεξιφάρμακα του M. Geymonat: *Scholia in Nicandri Alexipharmaca cum glossis*, edidit Marius Geymonat, Μιλάνο 1974.

32. Gow, *Nicander*, σ. 107.

33. Jacques, «Alex.», σ. 18.

34. Πρβ. Λυκόφρ. 1429.

35. Π.χ. *περὶ δ' ἡέρα πουλὸν ἔχευεν* E 776· ὁ ἡὴρ τὸ ἑωθινὸν κατέχει *Ιπποκρ. Αἴρ.* 6 (2.24.14

σημαίνει «μια σκοτεινιά βλέπει για λίγο με μάτια ακίνητα, όπως αυτός που λιποθυμεί», παράλληλες της οποίας διαβάζουμε στο *Corpus Hippocraticum*: μέχρις οὐ φῆ (ἢ γυνή) καὶ ἀμαυρὰ βλέπειν καὶ λιποθυμείειν *Γυναικ. Β' 134* (8.302.22 Littré)· πρβ. *Επιστ. 21* (*Ελλεβ. 9.390.9 Littré*)· *Διαίτ. νόθ. 23* (2.506.8 Littré = 55.2 Joly³⁶).

Ίσως όμως είναι προτιμότερο να αξιοποιηθεί η *varia lectio* των Σχολίων ἀλύζει (Σ Αλεξιφ. 193b) που τροποποιημένη σε ἀλίζει (= συναθροίζει) δίνει άριστο, κατά τη γνώμη μας, νόημα στο χωρίο: ἡέρα παῦρον ἀλίζει οἷα κατηβολέων σημαίνει «συνάγει λίγο αέρα, δεν παίρνει καλή ανάσα, χαλαρώνει η αναπνοή του, όπως αυτού που λιποθυμεί»· πρβ. πνεῦμ' ἄθροισον (= πάρε ανάσα) *Ευριπ. Φοίν. 851*. Εξάλλου, ο Νίκανδρος θα γνώριζε τα ιπποκρατικά πνεῦμα ἀλιζόμενον (= ἀθρόον πνεῦμα, βεβιασμένη, ασθματώδης αναπνοή)³⁷, ἀναπνεῖ πυκνόν (= ἀσθμαίνει)³⁸. πρβ. καὶ ἀναπνεῖ ἀθρόον³⁹, πυκνόν πνεῦμα⁴⁰, πνεῦμα ἀραιόν⁴¹.

στ. 256 κ.ε. Ο Gow εδώ μεταθέτει το στίχο 259 πριν από τον 258, ακολουθώντας εν μέρει τον Bentley (257, 256, 259, 258)⁴². Η «διόρθωσή» του όμως δε φαίνεται να βρήκε υποστηρικτές⁴³. Εξάλλου, μας φαίνεται λογικό ο Νίκανδρος με τους στίχους 255-258 ν' αναφέρεται σε ό,τι αποβάλλεται από το στομάχι και στη συνέχεια με το στίχο 259 σε ό,τι αποβάλλεται από την κοιλιά.

Αλλά και ο Ευτέκνιος διάβασε ένα κείμενο με τη σειρά των στίχων που μας παραδίδουν τα χειρόγραφα. Παραθέτουμε τους σχετικούς στίχους με τη σειρά που τους παραδίδουν τα χειρόγραφα, και την Παράφρασή τους:

ΑΛΕΞΙΦΑΡΜΑΚΑ (256-259)

ΠΑΡΑΦΡΑΣΗ (68, 28 κ.ε.)

καταποθὲν μὲν οὖν τὸ φάρμακον τοῦτο
τὸν στόμαχον

πρῶτον ἐρεπτόμενον, μετέπειτα δὲ λοιγὴν συρμῶ
ρίζοθεν ἐλκωθέντα, κακὸν δ' ἀποήρυγε δειρῆς

εὐθύς εἰς ἔλκωσιν φέρει· ἐμεῖ δ' οὖν πο-
νηρὸν ὁ τοιοῦτος

Littré)· πρβ. καὶ ἠερόεσσον (χορὴν) = πελιδὴν *Νικ. Θηρ. 257*.

36. R. Joly, *Hippocrate* [Les Belles Lettres], Παρίσι 1972, τ. VI, 2.

37. *Ιπποκρ. Κωακ. προγν. 2.333* (5.656.4 Littré).

38. *Ιπποκρ. Νούσ. Α' 32* (6.202.17 Littré)· πρβ. *Νούσ. Γ' 16* (7.142.10 Littré), κ.α.

39. *Ιπποκρ. Νούσ. Β' 71* (7.108.6 Littré), κ.α.

40. *Ιπποκρ. Επιδημ. Ζ' 77* (5.434.12 Littré).

41. *Ιπποκρ. Επιδημ. Γ' 17.15* (3.144.1 Littré).

42. Βλ. κριτικό υπόμνημα O. Schneider και Gow.

43. Βλ. μετάφραση Jacques, που ακολουθεί τη σειρά των χειρογράφων (Jacques, «Alex», σ. 20)· βλ. και H. Schneider, *Vergleichende Untersuchungen zur sprachlichen Struktur der beiden erhaltenen Lehrgedichte des Nikander von Kolophon*, Wiesbaden 1962, σ. 111 (στο εξής H. Schneider, *Vergleichende Untersuchungen*).

ὡς εἶτε κρεάων θολερὸν πλύμα χεύατο δαιτρὸς   καὶ ὕφαιμόν τε, ὡς δόξειεν ἄν τις χροί-
 ᾶς τὸ ὕδωρ τοῦτο εἶναι κρεῶν πλυθέν-
 των ἐν αὐτῷ·
 [ακολουθοῦν 4 στίχοι ἀσχετοι με το
 κείμενο]
 καὶ τὰ περιττώματα ὁμοίως τῆς γα-
 στρὸς συναναφυρέντα τῇ ἕξω διὰ τοῦ
 στόματος πορεύεται.

266   σὺν δὲ καὶ ἀμπελόεις ἔλικας ἐνθρύπτεο νύμφαις
 ἴσως καὶ βατόεντα περὶ πτορθεῖα κολούσας.
 καὶ τε σὺ γυμνώσειας εὐτρεφῆος νέα τέρφη
 269   κ α σ τ η ν ο ὺ, καρύοιο λαχυφλοίοιο κάλυμμα,
 νεΐαιραν τόθι σάρκα περὶ σκύλος αὔον ὀπάξει
 δυσλεπέος καρύοιο τὸ Καστανίς ἔτρεφεν αἶα.
 ῥεῖα δὲ νάρθηκος νεάτην ἐξαίνυσο νηδὺν
 ὅς τε Προμηθεῖοιο κλοπὴν ἀνεδέξατο φωρῆς·
 σὺν δὲ καὶ ἐρπύλλοιο φιλοζώοιο πέτηλα

266 σὺν codd. || 269 ἀσκηροῦ Jacques, καστηνοῦ codd.

σύν. Φαίνεται ὅτι γιὰ τον Νίκανδρο δεν ἦταν αρκετό νὰ «σφραγίσει» τὰ Θη-
 ριακά (957-58) καὶ τὰ Αλεξιφάρμακά του (629-30). Θέλησε νὰ ενσωματώσει
 στα ποιήματά του καὶ τὸ ὄνομά του σε ἀκροστιχίδες (Θηρ. 345-53, Αλεξιφ.
 266-74)⁴⁴. Ἡ ἀκροστιχίδα των Θηριακῶν σώζεται ἀκέραιη, ἐνῶ ἀπὸ αὐτῆ των
 Αλεξιφαρμάκων λείπουν τὰ γράμματα Ν καὶ Α στους στίχους 266 καὶ 269, που
 ἀρχίζουν, ἀντίστοιχα, με Σ καὶ Κ. Κατὰ τον Jacques εἶναι πιθανό τὸ σύν δὲ καὶ
 νὰ πήρε τὴ θέση ἄλλων μορίων, π.χ. νὰὶ μὴν⁴⁵. Θὰ ἦταν ὁμως προτιμότερο νὰ
 συμφωνήσουμε με τον W. C. Helmbold⁴⁶ που προτείνει νῦν δὲ καὶ, εὐκάζοντας,
 βάσιμα πιστεύουμε, ὅτι τὸ σύν δὲ καὶ προέρχεται ἀπὸ τον στίχο 274. Νομί-
 ζουμε ὅτι τὸ νῦν δὲ καὶ εἶναι πολὺ πιο κοντὰ στο σύν δὲ καὶ των χειρογράφων
 ἀπ' ὅσο τὸ νὰὶ μὴν, ἀν καὶ αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀπαντᾷ ἤδη δύο φορές (64, 178).
 Ἀς σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι τὸ νῦν δὲ ἀπαντᾷ στα Θηριακά ἀλλὰ μαζί με τὸ ἄγε:
 νῦν δ' ἄγε (359, 528), που θεωρητικά θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μία ἀκόμη λύση.

καστηνοῦ. Γιὰ τὴν πλήρη ἀποκατάσταση τῆς ἀκροστιχίδας δε μένει παρὰ νὰ
 υιοθετήσουμε τὴ διόρθωση του Jacques⁴⁷ που παραπέμπει σε μὴ «γλώσσα»
 του Ησύχιου: ἀσκηρά· εἰδός τι τῶν καστανίων (α 7707 Latte). Ἐτσι, μπορού-

44. E. Lobel, «Nicander's Signature», CQ 22 (1928) 114.

45. Jacques, «Alex.», σ. 20.

46. AJPh 76 (1955) 110.

47. Jacques, «Alex.», σ. 20-21.

με να υποθέσουμε ότι ένα αρχικό καστανού ως ερμήνευμα του *ἀσκηροῦ* τροποποιήθηκε στη συνέχεια σε καστηνοῦ *metri causa*. Όπως λέει ο Jacques, ο Ησύχιος (ή η πηγή του, ο Διογενιανός) παρέλαβε τη λέξη *ἀσκηρόν* (ἄπαξ) είτε από τον Νίκανδρο είτε από την πιθανή πηγή του, τον Απολλόδωρο⁴⁸, καθώς υπάρχουν «γλώσσες» του Ησύχιου που απαντούν μόνο στον Νίκανδρο: *ὄμφαλόεσσα* (ο 840 Latte) ~ *ὄμφαλόεσαν* (7), *κλώθει* (x 3064 Latte) ~ *κλώθοντι* (93), *ὄχλιζομένων* (ο 2044 Latte) ~ *ὄχλιζομένας* (505), *τενθρήνη* (*τενθρηδών*: τ 478 Schmidt) ~ *τενθρήνης* (547). Στις «γλώσσες» αυτές μπορούμε να προσθέσουμε και άλλες, όπως *ἀβλεμές* (α 134 Latte) ~ *ἀβλεμές* (82), ~ *μυρτίνη* (μ 1923 Latte) ~ *μυρτίνης* (88), *περιπηγής* (π 1817 Schmidt) ~ *περιπηγέα* (107), *σκύλος* (σ. 1173 Schmidt) ~ *σκύλος* (270). Μία απ' αυτές φαίνεται να έχει άμεση σχέση με το *σκύλος* του στίχου 270: *σκύλος τὸ τοῦ καστανίου κάλυμμα*.

Τῶ και στρευγομένῳ περ ἀνήλυθεν ἐκ καμάτοιο
 πνεῦμα μόλις, πόσιες δὲ παραυτίκα λύματ' ἔχευαν
 φαρμακόεις ῥοῖσιν ἀλίγκια τοιά τε βοσκάς
 ὄρταλις αἰχμητῆσιν ὑπευνασθεῖσα νεοσσοῖς
 295 ἄλλοτε μὲ π λ η γ ῆ σ ι νέον θρομβήια γαστρὸς
 ἔχβαλεν ἐν μήνιγξιν ἀνόστρακα, πολλάκι νούσῳ
 δαμναμένη δύσποτμον ὑπὲκ γόνον ἔκχεε γαίη.

295 πληγῆσι codd. edd. || νέα ci. Bentley || 296 ἀνόστεα
 codd. edd. praeter ἀνοστέα JGSchn., ἀνόστρακα Gow e Σ.

πληγῆσι. Ο Gow συνδέει το *νέον* με τη δοτική *πληγῆσι*⁴⁹. Στο χωρίο όμως αυτό το *νέον* δεν μπορεί παρά να αναφέρεται σε μια μετοχή, όπως και σε άλλες περιπτώσεις στα *Αλεξιφάρμακα*⁵⁰. Ίσως γι' αυτό ο Jacques εξαρτά το *νέον* από τη μετοχή *δαμναμένη* παρά την απόσταση που χωρίζει τους δύο όρους⁵¹. Υπάρχουν μάλιστα στα *Αλεξιφάρμακα*, εκτός από την περίπτωση του στίχου 351, δύο ακόμη ανάλογες περιπτώσεις, αυτές των στίχων 417 και 421⁵², όπου

48. Το λιγότερο πιθανό, γιατί ο Απολλόδωρος μάλλον δε θα χρησιμοποιούσε τόσο σπάνιες λέξεις.

49. Βλ. μετάφρασή του: sometimes under stress of recent blows drops from her belly (Gow, *Nicanter*, σ. 113).

50. Στ. 53, 118, 126, 135, 143, 351, 417, 421. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις το *νέον* μπορεί να κληφθεί είτε ως επίρρημα είτε ως επίθετο (*νέον ράδιχα κολούσας* 57, *νέον γλάγος ἀμέλξας* 139), ενώ στο στ. 151 (*ἀμόνος Χησιάδεσαι νέον σημῆνατο Νύμφαις*) προσδιορίζει το ρήμα της πρότασης, εκτός κι αν διαβάσουμε *νέος*, όπως θέλει ο Jacques, «Alex.», σ. 16. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις το *νέον* χρησιμοποιείται ως επίθετο.

51. Βλ. μετάφραση του Jacques και σημ. στ. 351, όπου, συζητώντας το *νέον* σε σχέση με το *λαιμάσσοντα*, επικαλείται την περίπτωση των απομακρυσμένων *νέον* και *δαμναμένη* (Jacques, «Alex.», σσ. 22 και 24).

52. ἢ νέον σπείρημα καὶ ἀμφίκρηνα κομάων κοῦροι ἀπειπάμενοι ὁλοὴν θ' ἐρπηδόνα γυίων 417-

όμως πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το επίρρημα και η μετοχή ανήκουν στην ίδια πρόταση. Αντίθετα, στην περίπτωση που μας απασχολεί η μετοχή ανήκει σε άλλη πρόταση, εκτός κι αν θεωρήσουμε ότι η μετοχή *δαμναμένη* εννοείται και στην πρόταση *ἄλλοτε ... ἀνόστρακα* (για μας *ἀνόστρεα*), όπως φαίνεται ότι κάνει ο O. Schneider⁵³, αλλά και ο Gow, που τον ακολουθεί⁵⁴. Ας προσθέσουμε εδώ ότι ο Ευτέκνιος αντιμετώπισε το πρόβλημα δίνοντας στο *νέον* τη σημασία του «προώρως»: *ὅταν ... ἄνευ κελύφων οὐκ ἐν ὥρᾳ τεχθῆ* (sc. τὰ *ὠά*) 70, 17 κ.ε.

Θα ήταν προτιμότερο να διορθώσουμε το *πληγῆσι* σε *πληγεῖσα* (*νέον* = προσφάτως *πληγωθείσα*, πριν από λίγο δέχθηκε χτυπήματα). Αν και το *νέον* επιτάσσεται, ενώ σε όλες τις άλλες περιπτώσεις προτάσσεται, το κείμενο αποδίδεται αβιάστα: ... από το φαρμακερό ποτό λύματα βγάζει όμοια με αυγά, όπως η πουλάδα ελεύθερης βοσκής, που, κουρνιαάζοντας με νεοσσούς πολεμιστές, άλλοτε, πρόσφατα χτυπημένη, απ' την κοιλιά της βγάζει θρόμβους με μεμβράνη μόνο, ακέλυφους, κι άλλοτε, επειδή αρρώστια την καταβάλλει, χύνει στη γη γόνο κακότυχο.

Η γραφή *πληγῆσι* ίσως οφείλεται στη δοτική *νούσῳ*, που ακολουθεί, προσφέροντας έτσι στο κείμενο μια συμμετρία δοτικών (*πληγῆσι* – *ἔκβαλε* / *νούσῳ* – *ἔχχεε*), που καταστρέφει όμως μια άλλη, αυτή των μετοχών, που μάλλον προ-υπήρχε (*πληγεῖσα* – *ἔκβαλε* / *δαμναμένη* – *ἔχχεε*).

ἀνόστρακα. Ο Gow ξεκινώντας, προφανώς, από τα Σχόλια (*ἀτελῆ τὰ ὠὰ καὶ ἀνόστρακα*)⁵⁵, προτείνει *ἀνόστρακα*, γιατί «είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι το *ἀνόστρεα* των χειρογράφων θα μπορούσε να σημαίνει “ακέλυφα”»⁵⁶. Πράγματι το *ἀνόστρακα*, συγκριτικά με το *ἀνόστρεα*, προσφέρεται περισσότερο στην περίπτωση αυτή, καθώς το *ἀνόστρακα* παραπέμπει αμεσότερα στο «κέλυφος», που προφανώς απαιτεί το κείμενο. Από την άλλη όμως δυσκολεύεται κανείς να εξηγήσει πώς το *ἀνόστρακα* εφθάρη σε *ἀνόστρεα*.

Μια ικανοποιητική λύση θα ήταν η διόρθωση σε *ἀνόστρεα*. *Ὄστρεον* (στρείδι) σημαίνει και «οστράκινο περίβλημα, κέλυφος»⁵⁷. Το πιθανότερο είναι ο Νικανδρος να χρησιμοποίησε ως δεύτερο συνθετικό το *ὄστρεον*⁵⁸ με τη σημασία «κέλυφος αυγού», πράγμα που δεν απαντά αλλού, αλλά ας μην ξεχνάμε ότι και το *ὄστρακον* σπανιότατα απαντά μ' αυτή τη σημασία⁵⁹.

18· οἶα νέον βρωτήρας ὑπὸ γναθμοῖσιν ὀδόντας φαίνοντες 421-22.

53. Βλ. κριτικό υπόμνημά του ad loc.

54. Βλ. μετάφρασή του (Gow, *Nicanter*, σ. 103).

55. Σ Αλεξίφ. 295a· βλ. και «γλώσσα» *ἀνόστρακα* του G (296b).

56. Gow, *Nicanter*, σ. 195.

57. Οὔτος (sc. πολύπους) νέμεται πολλάκις παρὰ τὴν γῆν ... καὶ περιπεσόντος τοῦ ὄστρέου ἀλίσκεται καὶ ἐν τῇ γῇ ἀποθνήσκει Αριστοτ. Π. ζώ. ιστ. 4.1, 525a 20-25· πρβ. 4.6, 531b 5 και 8.2, 590a 32.

58. Για τον σχηματισμό της λέξης *ἀνόστρεον* πρβ. *ἀνόδους* (= χωρίς δόντια).

59. Αισχ. απ. 337 Radt· Αριστοτ. Π. ζώ. γεν. 3.2, 754a 2.

Ἡε λίτρου στήδην ὀδελοῦ πόρε τριπλόον ἄχθος
328 εὐτριβέος, κίρνα δὲ ποτῶ ἐν δεύκει Βάχχου

328 ἐνδευκεῖ vel ἐν δευκεῖ Π, ἐνι δεύκει CβRdζ (ἐνι C) edd.
praeter Gow, (ἐν δεύκει) ἐνι δεύκει mG, ἐν τεύχει Rv.1
M deest p.

Τα Σχόλια εδώ ερμηνεύουν: ἐνι δεύκει Βάχχου· καὶ γὰρ τὸ ἐνι δεύκει, ἡδύ, ἡδέως. ἰδίως ἀδευκέα λέγει τὸν ἡδύν. ἢ μᾶλλον τὸν παλαιὸν ὡς πικρίζοντα (328a). Φαίνεται, ὅπως ἔχει ἡδη ἐπισημάνει ο J. G. Schneider, ὅτι το ἐν δεύκει κάποτε διαβαζόταν ἐν ἀδευκεῖ, πράγμα που κατὰ τη γνώμη μας ἐξηγείται, ἀφοῦ ἀδευκῆς μπορεῖ να σημαίνει αὐστηρός, δηλ. δριμύς, οἶνος. Στὸ *Corpus Hippocraticum* παραγγέλλονται δριμέα για τη διάλυση θρόμβων⁶⁰. Δικαιολογημένα, λοιπόν, θα μπορούσε να αναρωτηθεῖ κανεὶς μήπως ἐδὼ παραγγέλλεται δριμύς οἶνος για τη διάλυση του θρομβωμένου γάλακτος.

Τὸ ἐνι δεύκει, που τροποποιημένο σε ἐν δεύκει το διαβάζουμε και στην ἐκδοση του Gow⁶¹, θα εἶχε νόημα, μόνο αν διορθώναμε το ποτῶ σε ποτοῦ. Ἐτσι, ἐπειδὴ δεῦκος σημαίνει γλυκύ (= γλεύκος, μούστος)⁶², ἡ φράση κίρνα δὲ ἐν δεύκει ποτοῦ Βάχχου θα μπορούσε να σημαίνει ἐν δεύκει οἴνου⁶³, δηλ. «και ἀνάμιξε με μούστο κρασιού».

Αξίζει ἀκόμη να προσέξουμε ὅτι ἐνὼ ὅλα τα χειρόγραφα φέρουν γραφές με κοινὸ παρονομαστὴ τη ρίζα δευκ-, το χειρόγραφο του Πλανούδη (M) φέρει ἐν τεύχει⁶⁴. Εἶναι φανερό ὅτι ο Πλανούδης δίστασε να υιοθετήσῃ το δευκῆς ἢ ἐνδευκῆς (= γλυκῆς) και προτίμησε να διορθώσῃ σε ἐν τεύχει, διαβάζοντας: κίρνα δὲ ποτῶ Βάχχου ἐν τεύχει: «και ἀνάμιξε με ποτό του Βάχχου σε σκευός»· πρβ. εἰν ἐνι τεύχει μίξας, *Θηρ.* 652.

Νομίζουμε ὅτι πρέπει να ἐπιστρέψουμε στην ἐπιλογή του O. Schneider που ἐκδίδει ἐνδευκεῖ, γραφὴ που κατὰ τη γνώμη του δίνει το Π. Αν και αὐτὸ δεν εἶναι βέβαιο⁶⁵, μπορούμε να δεχθούμε το ἐνδευκεῖ ως πρόταση και μάλιστα ως

60. Ἦν θρομβοθέωσιν αἰ μῆτραι ... καὶ σκόροδα καὶ ἄλας ... καὶ τῶν ἄλλων προσθετῶν, ὅσα τε δριμέα ἐστί καὶ ὑφ' ὧν καθαίρεται αἷμα Γυναικ. Β' 165 (8.344.4 κ.ε.)· πρβ. *Γυναικ. φύσ.* 42 (7.386.7 κ.ε.).

61. Ο Gow ἴσως ἤθελε να ἐκδώσῃ ἐν δευκεῖ (δευκῆς = γλυκῆς), ἀφοῦ μεταφράζει: and mix it (sc. soda) in a sweet draught of wine (Gow, *Nicanter*, σ. 115).

62. Βλ. δεῦκος γὰρ τὸ γλυκὺ Σ Απολλ. Ρ. 1.1037, 2.267, 2.388 και δεῦκος γὰρ τὸ γλυκὺ παρ' Αἰτωλοῖς Σ Νικ. *Θηρ.* 625· πρβ. Σ *Οδ.* ζ 273, Ε.Μ. 16.32. Για γλεύκος και γλυκὺ στα *Αλεξιφάρμακα* βλ. σ. 184, 299 και 142, 179, 367, 386, ἀντίστοιχα.

63. Πρβ. οἴνου γλεύκους, Β. Ρ. Grenfell και Α. S. Hunt, *New Classical Fragments and Other Greek and Latin Papyri*, Oxford 1897, 24.12.

64. Τη γραφὴ αὐτὴ ἀναφέρει και ο κωδικογράφος του R, που εἶχε ὑπόψη του και το α και το M, ως v.l. στο περιθώριο του φ. 38. Παραπέμπουμε στον κώδικα, γιατί αὐτὸ δεν ἀναφέρεται στην ἐκδοση των Σχολίων στα *Αλεξιφάρμακα* ἀπὸ τον M. Geymonat.

65. Η ἀπόσταση μεταξύ ἐν και δευκεῖ εἶναι τόση που ἐπιτρέπει και την ἀνάγνωση ἐν δευκεῖ. Εξάλου εἶναι ευνόητο ὅτι σε μια τέτοια περίπτωση δεν μπορούμε να μιλάμε για «γραφὴ», και μάλιστα

την πλέον βάσιμη. Το επίθετο *δευκής*, απλό, το γνωρίζουμε από τον Ησύχιο (*δευκές*: [λαμπρόν.] ὅμοιον, δ 723 Latte) και το *E.M.* (v.l. του *δεικές*)⁶⁶. Έτσι, για την εξήγηση του επιθέτου μας μένουν, εκτός από το *δεῦκος*, τα σύνθετα *ἀδευκής* (= απροσδόκητος, απρόοπτος· μη γλυκός, πικρός)⁶⁷, *ένδευκής* (= ὅμοιος)⁶⁸, *πολυδευκής*, που στα *Θηριακά*⁶⁹ μπορεί να ερμηνευθεί «ποικίλος» ή «πολύ γλυκός». Δε νομίζουμε λοιπόν ότι χρειάζεται να διορθώσουμε το κείμενο. Είναι αρκετό να επιλέξουμε είτε το *δευκής* είτε το *ένδευκής*. Κι επειδή το πρώτο απαντά μόνο στον Ησύχιο, και με σημασία που δεν προσφέρεται στην περίπτωση μας, θα προτιμούσαμε, όπως κι ο O. Schneider, το *ένδευκής* (έν + *δεῦκος* [= γλεύκος]· πρβ. το αντίθετο *ἀγλευκής* < α + *γλεύκος*, *Αλεξιφ.* 171), που μπορεί εδώ να μη σημαίνει απλώς «γλυκός» αλλά να χρησιμοποιείται αντί του *γλευκίτης* (*οἶνος*)⁷⁰.

*Μή μεν ἐπαλγύνουσα πόσις βουπρήστιδος ἐχθρῆς
λήσειεν, σὺ δὲ φῶτα δαμαζόμενον πεπύθιοιο.
ἢ δ' ἦτοι λίτρῳ μὲν ἐπιχρώζουσα χαλινὰ
338 εἶδεται ἐμβρυχθεῖσα βαρύπνοος·
338 ἐμβρυχθεῖσα codd. edd.*

Όλοι οι εκδότες ακολουθούν τη γραφή των χειρογράφων *ἐμβρυχθεῖσα*⁷¹. Μια προσεκτική όμως ανάγνωση του χωρίου (*πόσις βουπρήστιδος* 335 και *ἐμβρυχθεῖσα* 338) δείχνει ότι η γραφή αυτή δε δίνει καλό κείμενο. Το ἢ του στίχου 337 δεν μπορεί να αναφέρεται στο *πόσις βουπρήστιδος*, γιατί ἢ *πόσις* ούτε τρώγεται ούτε δαγκώνεται. Έτσι, δεν απομένει παρά να δεχθούμε ότι το ἢ

όταν πρόκειται για χειρόγραφο, όπως το Π, με συνεχή πολλές φορές γραφή και κυρίως με κακό χωρισμό λέξεων.

66. λαμπρόν, περιφανές, ὅμοιον. Γράφεται και *δευκές* 260, 47 κ.ε.

67. Πρβ. *ὀλέθρω ἀδευκέι* δ 489, *φῆμιν ἀδευκέα ζ* 273, *ἀδευκέα πότιμον κ* 245· *ἀδευκέος* ... ἄτης Απολλ. Ρ. 1.1037, *ἀδευκέος ἐξ ἄλός* 2.388, κ.α.· *ἀδευκέα καπνόν Δ. Π.* 611· *δεῦκω* = *βλέπω* Σ *Οδ.* ζ 273, *E.M.* 260, 54· πρβ. Σ *Νικ. Θηρ.* 625, *Ησύχ.* α 1070, 1072 Latte. Ο Ησύχιος μας δίνει ακόμη: *ἀδευκές*: ἄμορφον, ἀηδὲς α 1071 Latte· *ἀδευκέι*: ἀπεικόντι. οἶονεῖ ἀδοκεῖ, ἀπροσδοκεῖ. Ἡλιόδωρος δέ φησιν ἀνεικάστω. οἱ δὲ ἀδευκής· αὐτάρκης (δ 489) α 1073 Latte· πρβ. *E.M.* 17,5 κ.ε.

68. *Ησύχιος*: *ένδευκέα*· ἐμπερῆ, ὅμοια ε 2772 Latte· *ένδευκές*· ὅμοιον ε 2773 Latte.

69. Στ. 209: *ἐχιδνήεσαν ... πολυδευκέα μορφῆν*· στ. 625: *ἐλιχρῶσσιο ... πολυδευκέος ἄνθην*· πρβ. *πολυδευκέα πολλοῖς ἐοικυῖαν Ησύχ.* π. 2843 Schmidt.

70. Πρβ. *ὁ νέος οἶνος ὁ γλευκίτης* Ολυμπ. 311.13 για Αριστοτ. *Μετεωρ.* 4.3, 380b 32.

71. Το ρήμα (έν-κατα)βρύκ(χ)ειν σημαίνει δάκνειν (ὅτ' ἐμβρύξῃσιν [sc. κεράστῃς], *Θηρ.* 271· πρβ. *Θηρ.* 207, 727) ἢ (κατα)τρώγειν (*ποιῆς φύλλα κατέβρυξεν*, *Θηρ.* 675· πρβ. *Θηρ.* 452, *Αλεξιφ.* 420, 489). Επίσης, απαντά με τη σημασία «τρίζω ἢ τρίζουν τα δόντια»: *τοὺς ὀδόντας βρύκει*, *Ιπποκρ. Γυναικ.* Α' 22 (8.32.22 Littre)· πρβ. *ib.* 2 (8.16.23 Littre) και *Επιδημ. Ε'* 86 (5.252.13 Littre)· *οἱ ὀδόντες βρύκουσι*, *Ιπποκρ. Γυναικ. Α'* 36 (8.84.19 Littre)· πρβ. *Γυναικ. Β'* 151 (8.326.16 Littre) και *στόμα βρύκον Νικ. Αλεξιφ.* 226. Ακόμη απαντά με μεταφορική σημασία, όπως σε περίπτωση ασθένειας (ἢ δ' αὐ̄ μιὰρὰ βρύκει, *Σοφ. Τραχ.* 987) ἢ σε περίπτωση κατασπατάλησης περιουσίας (τὰ πατρῶα βρύκει και σπαθῆ, *Δίφ.* 42.27 Kassel-Austin).

αναφέρεται στο ίδιο το σκαθάρι: ἡ = αὐτή = ἡ βούπρηστις ... εἶδεται ἐμβρυχθεῖσα. Σε μια τέτοια περίπτωση όμως θα έπρεπε να δεχθούμε είτε ότι το θύμα παίρνει ολόκληρο το σκαθάρι είτε ότι αυτό παρασκευάζεται με τρόπο που επιτρέπει στο θύμα να το δαγκώσει, όπως κάνουν ο Gow⁷² και ο Jacques⁷³. Η αντωνυμία όμως που χρησιμοποιεί ο Νίκανδρος ύστερα από αναφορά του σε πόση (πόσις ἢ ποτόν) μιας δηλητηριώδους ουσίας δηλώνει την πόση, όχι την ίδια την ουσία: κωνείου ... πῶμα – κείνο ποτόν (186-87): πόσις ... / Φαρικοῦ, ἡ γναθμοῖσιν ἐπι βαρὺν ὤπασε μόχθον – τὴν ἦτοι γευθμῶ μὲν ἰσαιομένην νάρδω (397-99). Αλλά και αν ακόμη η αντωνυμία δηλώνει την ίδια την ουσία, είναι φανερό ότι η ουσία παραγγέλλεται σε πόσιμη μορφή, όπως γίνεται στους στίχους 117-18, όπου ο ποιητής περιγράφει τα συμπτώματα που διαπιστώνονται ύστερα από τη λήψη ενός ποτού που περιέχει κανθαρίδα: αἰ (sc. κανθαρίδες) δ' ὅτε μὲν πλαδόωντι ποτῶ ἐπὶ χεῖλεσι δηχμὸν | τεύχουσιν (119-20). Η φράση πλαδόωντι ποτῶ (in a weak infusion⁷⁴, en solution aqueuse⁷⁵) είναι διδακτική. Έτσι πρέπει να εννοήσουμε το κείμενο και στις περιπτώσεις όπου ο ποιητής αναφέρεται στο ποτόν σαύρης (sc. σαλαμάνδρης, στ. 537) και στο ποτόν φρυνοῖο (στ. 567). Σε αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να δεχθούμε ότι το θύμα «δαγκώνει, τρώει» σαλαμάνδρα ή φρύνο.

Στο *Corpus Hippocraticum* παραγγέλλονται βουπρήστιες και κανθαρίδες. Παραθέτουμε τρία χωρία: α) κανθαρίδας πέντε συμμίξας τῶ λιβανωτῶ ... Ἐτερον· βούπρηστιν ξύμμισγε ... τὰς βουπρήστιας ἔμβαλλε ἐς οἶνον ... τὰς δέκα βουπρήστιας ξυμμίξας ὀξύβαφον ἐλαιηρόν⁷⁶. β) Χόριον ἦν μὴ δύνασαι ἐκβαλεῖν πιπίσκων, προπυρήσας τῇ ἀκτῇ, ... τὴν κανθαρίδα προστιθέναι⁷⁷. γ) πῖσαι κανθαρίδας⁷⁸. Είναι όμως βέβαιο ότι οι γιατροί δεν παραγγέλλουν ολόκληρα τα σκαθάρια αυτά. Το *Corpus Hippocraticum* μας πληροφορεῖ σχετικά: βουπρήστιος ἀφελεῖν κεφαλὴν καὶ πόδας καὶ πτερὰ· τὰ δ' ἄλλα τρίβειν καὶ ξυσμίγειν τοῦ σύκου ἔνδον⁷⁹· και αλλοῦ: διδόσαι δὲ καὶ κανθαρίδας, ἄνευ πτερῶν καὶ κεφαλῆς, τέσσαρας τρίβων καὶ διεῖς οἶνῶ λευκῶ ἡμιχοτυλίω, ἥδη δὲ καὶ μέλι παραχέαι ὀλίγον, εἶτα οὔτω διδόσαι πιεῖν⁸⁰. Είναι φανερό ότι οι βουπρήστιες και καν-

72. In truth, when bitten, its contact with the jaws seems that of soda, Gow, *Nicander*, σ. 117.

73. Son contact avec la bouche, lorsqu'on l'écrase, fait songer au natron, Jacques, «Alex.», σ. 23.

74. Gow, *Nicander*, σ. 103.

75. Jacques, «Alex.», σ. 15.

76. *Γυναϊκ. φύσ.* 32 (7.360.2 Littré).

77. *Γυναϊκ. φύσ.* 32 (7.348.17 x.e. Littré): πρβ. ib. 3 (7.314.22 x.e. Littré), *Γυναϊκ. Α' 71* (8.150.17 x.e. Littré), *Γυναϊκ. Β' 127* (8.272.22 x.e. Littré), ib. 157 (8.334.4 x.e. Littré), *Αφ.* 233 (8.448.2 x.e. Littré).

78. *Γυναϊκ. φύσ.* 18 (7.338.20 Littré).

79. *Γυναϊκ. Α' 74* (8.158.3 x.e., 16 x.e. Littré).

80. *Εντ. παθ.* 36 (7.258.11 x.e. Littré): πρβ. *Διαίτ. νόθ.* 58.1 Joly (2.512.7 Littré), *Γυναϊκ. φύσ.*

θαρίδες, όταν πρόκειται να χρησιμοποιηθούν ως φάρμακο, προπαρασκευάζονται κατάλληλα: αφαίρεση κεφαλιού, πτερών και ποδιών, κοπάνισμα και διάλυση σε νερό ή κρασί. Επομένως, και η βούπρηστις των Αλεξιφαρμάκων, μολονότι χρησιμοποιείται ως δηλητήριο, δε δαγκώνεται, αλλά πίνεται⁸¹.

Για τους λόγους που εκθέσαμε, προτείνουμε τη διόρθωση της γραφής *έμβρουχθεῖσα* (= *ένδηχθεῖσα*) σε *έμβροχθεῖσα* (= *έμποθεῖσα*). Το ρήμα *βρόχω* (= *καταπίνω*) απαντά σύνθετο στον Όμηρο (*ἀναβρόξειε* μ 240, *καταβρόξειε* δ 522), στον Απολλώνιο τον Ρόδιο (*ἀναβρόξασα* 4.826), στον Λυκόφρονα (*καταβροχθέντος* 55) και στον Διονύσιο τον Περιγητή (*καταβρόξειε* 640), ενώ ο Ησύχιος το σώζει και απλό (*βρόξαι· ροφήσαι* β 1196 Latte) και σύνθετο (*καταβρόξαι· καταπιεῖν* κ 1024 Latte, *καταβρόξειε· καταπίοι* κ 1025 Latte)· πρβ. *βρόχθος* (= *λαϊμός· ρουφηξιά, γουλιά*)⁸², *βροχθίσαι*⁸³ και *έμβρόχθιος*⁸⁴.

Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι εδώ η σωζόμενη γραφή *έμβρουχθεῖσα*, *lectio facilior* λόγω του πιο γνωστού ρήματος *βρύκ(χ)ω*, πήρε τη θέση του *έμβροχθεῖσα*, που, κατά τη γνώμη μας, είναι η *vera lectio*, γιατί, αντίθετα από τη γραφή της παράδοσης, δίνει άριστο νόημα στο χωρίο⁸⁵.

- 356 ἢ ὄγε καὶ θηλῆς ἄτε δὴ βρέφος ἐμπελάοιτο
 ἄρτιγενές, μαστοῦ δὲ ποτόν μοσχηθὸν ἀμέλγοι,
 οἷη τ' ἐξ ὑμένων νεαλῆς ὑπὸ ο ὕ θ α τ α μὸσχος
 βράσσει ἀναχρούουσα χύσιν μενοεικέα θηλῆς.
 360 ἄλλοτε πιαλέης πόσιος χ λ ι α ρ ο ἰ ο κορέσχοις,
 ἐς δ' ἔμετον βιάοιο καὶ οὐ π ο θ έ ο ν τ ά περ ἔμης
 χειρὶ β ι α ζ ό μ ε ν ο ς ἠέ πετρῶ, ἢ ἀπὸ βύβλου
 στρεβλὸν ἐπιγνάμφαιο ταμῶν ἐρυτῆρα φάρυγγος.

358 ὑπὸ ΠCβεζ, ἐπὶ RM || οὔθατι ΠCβη, οὔθατα mRδV ||

360 λιαροῖο ΠC, χλιαροῖο Ω² edd. || 361 χατέοντα Ω¹, ποθέοντα Π ||

362 βησάμενος Π, βιαζόμενος Ω¹.

8 (7.324.1 κ.ε. Littré).

81. Ας προσθέσουμε εδώ ότι, σύμφωνα με τον Πλίνιο, μερικοί αρχαίοι συγγραφείς εκτιμούσαν ότι το δηλητήριο των καθαρίδων βρίσκεται στα πόδια και στο κεφάλι (*N.H.* 11.118 και 29.94)· ακόμη, σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη, μερικοί ειδικοί χρησιμοποιούσαν πετέρα και πόδια καθαρίδων ως αντίδοτο κατά των ίδιων των καθαρίδων (2.61.2· πρβ. *Ευπόρ.* 2.156· πρβ. και *Nix. Αλεξίφ.* 573-74, 575-76, όπου ο Νίκανδρος μιλάει για σάρκα βατράχου και σπλήνα φρούνου ως αντίδοτο κατά *ποτοῦ φρούνου*). Αλλά, κι αν ακόμη υποθέσουμε ότι το θύμα πήρε πόδια και πετέρα (ή κεφάλι), δεδομένου ότι εκεί βρίσκεται το δηλητήριο, δε θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι το θύμα θα τα έτρωγε. Θα ήταν πιο λογικό να τα έπαιρνε σε πόσιμη κατάσταση, τριμμένα και διαλυμένα σε νερό ή κρασί.

82. Θεόφρ. 3.54· *Ιπποκρ. Νούσ. Β'* 69.1.4 και 74.1.5 Jouanna (7.104.17 και 7.112.16 Littré).

83. Αριστοτ. *Προβλ.* 948a.

84. Τζέτζ. *Ιστ.* 12, επικεφ. *ιστ.* 413.

85. Για μια αναλυτική παρουσίαση της περίπτωσης αυτής βλ. το άρθρο μας «Nicandre, Alexipharmques 338 (έμβροχθεῖσα non έμβρουχθεῖσα)», REG 109 (1996) 270-274.

οὔθατα. Ο Gow ακολούθησε εν μέρει τον O. Schneider που εξέδωσε ὑπο οὔθατα, ακολουθώντας με τη σειρά του τον G. Hermann⁸⁶, που νόμιζε ότι με το ὑπο (adverbium) η χασμωδία στη θέση αυτή γίνεται ευκολότερα ανεκτή⁸⁷.

Θα ήταν προτιμότερο να επιλέξουμε τη στεμματικά ανώτερη γραφή ὑπό οὔθατι. Εξάλλου, η χασμωδία ὑστερα από τη βουκολική διαίρεση απαντά στον Νίκανδρο, όπως και σε άλλους επικούς ποιητές: *ένάσσαο, ἤχι τε, Αλεξιφ. 7· ιερά ἔργα, Αλεξιφ. 554· περι ἄφρα, Θηρ. 28· πρβ. καθήατο, ἤχι, Λ 76· σιδηρέω ἄξονι, E 223· αὐτῶ δ' ἐνὶ ἡματι, Απολλ. P. 4.236· νέης ἐνὶ ἡματι, Απολλ. P. 4.1479· αὐτῶ ἐνὶ ἡματι, Απολλ. P. 4.1502.*

Ἔτσι η χασμωδία του στίχου 358 είναι τελικά αποδεκτή. Πολύ περισσότερο μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη μας ότι εδώ έχουμε μια ασθενή διαίρεση, φαινομενική θα λέγαμε, καθώς η πρόθεση ὑπό συνεκφέρεται με τη δοτική οὔθατι. Θυμίζουμε ότι στον Όμηρο υπάρχουν περιπτώσεις όπου η χασμωδία ὑστερα από τη βουκολική διαίρεση γίνεται δυσκολότερα ανεκτή απ' όσο στην περίπτωση μας: *καὶ ἔγχεα ὄξυδέντα, E 568· ἐρύσσατε ἠπειρόνδε, x 403.*

χλιαροῖο. Αν και ο τύπος χλ- απαντά στο στίχο 460, θα επιλέξουμε και εδώ τη στεμματικά ανώτερη γραφή *λιαροῖο*.

ποθέοντα. Ο O. Schneider, όπως και ο Gow, προτίμησε τη γραφή *ποθέοντα* (πρβ. *ποθέει* 384), γιατί, κατά τη γνώμη του, μεταφέρθηκε εδώ το συνώνυμο *χατέοντα* των στίχων 225 και 585. Δύσκολα όμως θα διαφωνούσε κανείς με την άποψη ότι το *ποθέοντα* ερμηνεύει το *χατέοντα*, γραφή που πρέπει να προτιμηθεί ως *lectio difficilior*⁸⁸.

βιαζόμενος. Ο Gow εδώ δεν ακολουθεί τον O. Schneider, που σωστά επιλέγει τη γραφή *βησάμενος*, παραπέμποντας στον στίχο 226 (*καὶ οὐ χατέοντα κορέσκων | ἤκα βησάμενος*), όπου και εκεί προκρίνεται η γραφή *βησάμενος* αντί *βιασάμενος*. Είναι προφανές ότι και στις δύο περιπτώσεις έγινε προσπάθεια να απλοποιηθεί το δυσκολότερο *βησάμενος*.

423 τῶ δ' ὅτε μὲν καθαρὴν γλάγεος πόσιν ἄλθεα π ί σ α ι ς,
ἄλλοτε ...

423 τῶ δόμεναι Cα (Rv.1.), τῶ δ' ὅτε (δ-) μὲν ΠRγ || ἄλθεα Π,
ἤλιθα Ω¹ || πῶνοις Π, πίνειν Ω¹ desunt pd.

Από τους εκδότες μόνο ο J. G. Schneider υιοθετεί τη γραφή *δόμεναι*⁸⁹

86. Hermann, *Orphica*, σ. 737.

87. Για την αντίθετη άποψη βλ. R. Keydell, *Quaestiones epicae de epicis graecis recentioribus. Accedunt critica varia*, Berolini 1911, σ. 13, σημ. 18.

88. Πρβ. βιβλιοκρισία H. Lloyd-Jones, *CQ*, N.S. 4 (1954) 232.

89. Για άλλα προστακτικά απαρέμφατα στα *Αλεξιφάρμακα* βλ. *χαδεῖν* 58, *ἄσαι* 305, 331, *πορέειν* 350, 626· για την ίδια χρήση στα *Θηριακά* βλ. H. Klauser, *De dicendi genere in Nicandri Theriacis et Alexipharmacis, Quaestiones Selectae* [Dissertationes Philol. Vindob. VI], 1898, σ. 89.

(ἤλιθα πίνειν). Την ίδια άποψη έχει και η White⁹⁰, η οποία όμως αγνοούσε τη γραφή πώνοις (Π), καθώς ούτε το χειρόγραφο Π είχε διαβάσει ούτε την εργασία του Jacques⁹¹ είχε υπόψη της. Ο O. Schneider αφήνει κενή τη θέση του πώνειν⁹², ο Gow διορθώνει σε πίσαις, ενώ ο Jacques⁹³, που διάβασε σωστά πώνοις (και όχι πώμοις), εκτιμώντας την αξία της γραφής αυτής, προτείνει, τολμηρά θα λέγαμε, ὄς (τῶ codd.) ... πώνοι.

Πράγματι, δεν μπορεί κανείς εύκολα να αγνοήσει το γεγονός ότι το αρχαιότερο χειρόγραφο (Π) φέρει τη δύσκολη γραφή πώνοις⁹⁴. Είναι πολύ πιθανό η γραφή πίνειν όλων των άλλων χειρογράφων να μην είναι παρά ένα ερμήνευμα του πώνειν, που προτείνουμε. Από την άλλη το δ' ὅτε μὲν πήρε τη θέση του δόμεναι εξαιτίας του ἄλλοτε που ακολουθεί, με άμεση συνέπεια την τροποποίηση του πώνειν σε πώνοις. Ο Ευτέκνιος παραφράζει τον στίχο ως εξής: ἄλλα τούτω μὲν πίνειν γάλα χρῆ διδόναι (76, 12). Η παράφραση αυτή μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Ευτέκνιος διάβασε τουλάχιστον: τῶ ..., αλλά πέρα απ' αυτό δεν φαίνεται να συμβάλλει στη λύση του προβλήματος, αφού ο Ευτέκνιος παραφράζοντας θα μπορούσε να καταλήξει σ' αυτήν την απόδοση, ακόμη κι αν είχε διαβάσει κάποιαν άλλη γραφή.

452 δῆποτε δ' ἦ ροδέοιο νέον θύος εὔτριχι λήνει
 455 ἤε και ἰρινόεν, τοτὲ δ' αὔμορόντος ἐλαίης,
 453 ὀχλίζων κυνόδοντα, τότ' ἡμύουσι χαλινοῖς,
 454 ἐνθλίβοις, μαλλὸν δὲ βαθὺν κεκορημένον ἔλχοι.

454 ἔλχοις codd., ἔλχοι Gow || 455 ἰρινόεν Π, ἰρινέου (-οῦ Β) Ω¹.

ἔλχοι. Ο Gow μεταθέτει το στίχο 455 ύστερα από τον στ. 452⁹⁵ και διορθώνει σε ἔλχοι, μεταφράζοντας: and let him drain a thick flock saturated with it. Ο Jacques συμφωνεί μόνο με τη διόρθωση⁹⁶, ενώ η White μόνο με τη μετάθεση, εκλαμβάνοντας το ρήμα ἔλχοις ως «causative» (you should cause to drain)⁹⁷.

Αν και η σειρά των στίχων που προτείνει ο Gow είναι λογική, δεν είναι απαραίτητο να δεχθούμε ότι το αυθεντικό κείμενο είχε αυτή τη σειρά⁹⁸. Εξάλ-

90. White, *Studies*, σ. 96.

91. Βλ. παραπάνω, σημ. 4.

92. Δικαιολογημένα, αφού δεν καταλάβαινε τη γραφή πώμοις, που τον είχαν πληροφορήσει ότι έφερε το χειρόγραφο Π.

93. Jacques, «Alex.», σ. 26.

94. Πρβ. Καλλιμ. απ. 194.77, Ὑμν. Δήμ. 95, ο οποίος χρησιμοποιεί και τον τύπο πίν- (Ὑμν. Δί. 41).

95. Βλ. Gow, *Nicander*, ad loc. και Gow, «Nicandrea», σ. 116.

96. Jacques, «Alex.», σ. 28.

97. White, *Studies*, σ. 98.

98. Πρβ. H. Schneider, *Vergleichende Untersuchungen*, σ. 112.

λου, όπως έχει ήδη επισημάνει ο Jacques, η δομή του λόγου στον Νίκανδρο είναι συχνά παραγμένη⁹⁹.

Αλλά ούτε και με τη διόρθωση του *ἔλκοις* σε *ἔλκοι* θα συμφωνούσαμε. Είναι πολύ πιθανό το ρήμα *ἔλκειν* να χρησιμοποιείται και εδώ με τη βασική του σημασία: «σύρε το πυκνό μαλλί (πιέζοντάς το για να στραγγίξει)». Ο Νίκανδρος απευθύνει την οδηγία αυτή στον θεραπευτή. Ο ασθενής δε θα ήταν σε θέση ούτε να στραγγίξει (*Gow*) ούτε να απομυζήσει (*sucer*, Jacques) το εμποτισμένο μαλλί.

Ακόμη, δεν θα συμφωνήσουμε με τον ισχυρισμό του *Gow* ότι ο Ευτέκνιος εδώ δε μας προσφέρει κάτι αξιόλογο. Η παράφραση μας δείχνει τουλάχιστον ότι ο Ευτέκνιος στο χειρόγραφο των *Αλεξιφαρμάκων* διάβασε τα ρήματα του στίχου 454 σε β' ενικό πρόσωπο: *ρόδα ἀποθλίβων ... ἔνσταζε ... ἔριον ἀποβρέχων ἐπιτίθει ... πλήρες τῶ στόματι* (77,21 κ.ε.).

ἱρίνοεν. Κατά τη γνώμη μας, η ορθή γραφή είναι *ἱρίνεον*¹⁰⁰. Στον Νίκανδρο τα επίθετα σε *-όεις*, όταν δηλώνουν ὕλη (πρβ. π.χ. *Θηρ.*: *ὀριγανόεσσα* 65, *γλαγόεντα* 923· *Αλεξιφ.*: *κληματόεσσα* 95, *ἀμπελόεντα* 152, *βατόεντα* 267)¹⁰¹ παράγονται από το θέμα του ουσιαστικού, και όχι μέσω του ομόρριζου επιθέτου σε *-ινος*, πράγμα που συμβαίνει στα επίθετα που λήγουν σε *-εος*: *κεδρίνεος* < *κέδρινος* < *κέδρος*, *Αλεξιφ.* 488, *λαΐνεος* < *λαΐνος* < *λαῖας*, *Θηρ.* 952.

στ. 573-577. Ο *Gow*¹⁰² μεταθέτει τους στίχους 573-577 ύστερα από το στίχο 583, επειδή ο Νίκανδρος στη σχετική ενότητα εγκαταλείπει το πάγιο μέχρι τώρα σχήμα παρουσίασης του υλικού του: δηλητηριώδης ουσία – συμπτώματα – αντίδοτα. Πράγματι, ο Νίκανδρος στους στίχους 567-593 αναφέρεται: στον *θερόεντα* και στον *κωφόν φρύνο* (567-569), στα συμπτώματα (570-572) και στα αντίδοτα κατά του *θερόεντος* (573-577), και στη συνέχεια στα συμπτώματα (578-583) και στα αντίδοτα (584-593) κατά του *κωφοῦ*. Οι υποψίες του *Gow* ενισχύονται από το *ναί μὴν* (584) που ο Νίκανδρος χρησιμοποιεί ως μέσο μετάβασης από μια ομάδα αντιδότων σε μια άλλη¹⁰³, και όχι από τα συμπτώματα στα αντίδοτα. Έτσι, μεταθέτοντας τους στίχους 573-577 ύστερα από τον στίχο 583, ομαδοποιεί τα συμπτώματα από τη μια και τα αντίδοτα από την άλλη. Η άποψη του *Gow* δεν φαίνεται να βρήκε απήχηση¹⁰⁴. Είναι λογικό ο Νίκανδρος να αναφέρει χωριστά τα συμπτώματα και τα αντίδοτα που

99. Βλ. *Αλεξιφ.* 133 κ.ε., 239 κ.ε., 588 κ.ε.

100. Πρβ. *Αλεξιφ.* 156, 203, 241.

101. Στον Νίκανδρο απαντούν τα επίθετα *ἀργινόεις* *Θηρ.* 333, *μηλινόεις* *Θηρ.* 173, *ἀλγινόεις* *Αλεξιφ.* 594, αλλά κανένα απ' αυτά δεν δηλώνει ὕλη.

102. *Gow*, «*Nicandrea*», σ. 116 και *Gow*, *Nicander*, ad loc.

103. Βλ. στ. 64, 178, 554.

104. Jacques, «*Alex.*», σσ. 32-33· βλ. και H. Schneider, *Vergleichende Untersuchungen*, σ. 112 κ.ε.

αντιστοιχούν σε κάθε ζώο. Η παραβολή των στίχων 571-584 των Αλεξιφαρμάκων και του σχετικού χωρίου της Παράφρασης δείχνει ότι και ο Ευτέκνιος διάβασε ένα κείμενο όπως αυτό που μας δίνει η σωζόμενη άμεση παράδοση:

ΑΛΕΞΙΦΑΡΜΑΚΑ	ΠΑΡΑΦΡΑΣΗ (82, 22 κ.ε.)
571 γυῖα δὲ πίμπρησιν, τὸ δὲ συνεχὲς ἄθρόον ἄσθμα	τὰ μέλη ὑποπιμπράμενα αὐτῶν ἔστιν, ἄσθμαίνουσι πολὺ καὶ συνεχές, ἐχθοδοπὸν δὲ ἔστιν αὐτοῖς ὕπερ ἄσθμαίνουσι, διότι χαλεπὸν ἐξόζει, καὶ χωρεῖ διὰ τοῦ στόματος αὐτῶν βαρεῖά τις ὁδμή.
572 δύσπνοον ἐκφέρεται, παρὰ χεῖλεσι δ' ἐχθρόν ὄδωδεν.	Ἄλλὰ τούτοις μὲν ὠφελιμώτατον τυγχάνει ἐψηθεῖς βάτραχος, γένοιτο δ' ἂν εἰς τροφήν κάλλιστον καὶ ὀπτὸς ἦν πού τισιν δοθῆι,
573 Ἄλλὰ σὺ τῶ βατράχοιο κατεφθέον ἠὲ καὶ ὀπτὴν	καὶ πίσσα σὺν οἴνῳ ἐψηθεῖσα ποθεισα μέγιστα ὠφελεῖ·
574 σάρκα πόροις, ὅτε πίσσαν ἐν ἡδέϊ μίγμενος οἴνη	αὐταρχες δὲ πρὸς σωτηρίαν καὶ σπλήν ἂν γένοιτο τῶ λαβόντι εἰς ὀβολὸν σταθμοῦ λιμναίου βατράχου,
575 καὶ τε σπλήν ὀλοοῖο κακὸν βάρος ἤρκεσε φρόνης	λιμναίου τοῦ ἐπὶ τῶν βρύων ἀνιόντος καὶ προαγγέλλοντος τὴν ἔαρος ὥραν, καὶ ὡς οὐδὲν ἄρα τοῦ ἔαρος τυγχάνει κάλλιον.
576 λιμναίης φρόνης πολυηχέος, ἥ τ' ἐπὶ φύκει	Ἄλλὰ γὰρ ἕτερος τῶν βατράχων, ὁ τὰς θάμνους ἐπιὼν τῶ θέρει, φωνὴν δὲ οὐκ ἔχων,
577 πρῶτον ἀπαγγέλλουσα βοᾷ θυμάρμενον εἶαρ.	ποιεῖ ποτὲ μὲν ὡς πύξου γίνεσθαι τοῦ βλαβέντος τὸ χρῶμα,
578 Αὐτὰρ ὃ γ' ἄφθογγός τε καὶ ἐν δονάκεσσι θαμίζων	ποτὲ δὲ μοχθηρᾶς τὸ στόμα ἐμπύμπλησιν ὁδμῆς, λυγμούς τε
579 πολλάκι μὲν πύξιο χλόον κατεχεύατο γυῖοις,	ἐπιγίνεσθαι καὶ σπασμούς συνεχεῖς παρέχει·
580 ἄλλοτε δ' ὕγραίνει χολόεν στόμα· καὶ ποτε λυγμοὶ	ἔτι μὴν ἀγόνους ἄνδρας καὶ γυναικῶν ἀντικρυς τὸ δεινὸν τίθησιν· ἐξασθενούντων γὰρ τῶν μορίων καὶ ἐλαττωμένων τῆς σφῶν κατὰ φύσιν δυνάμεως, τὸ σπέρμα προχωρεῖ ἀτάκτως καὶ οὐ κατὰ λόγον.
581 ἀνέρα καρδιόωντα θαμειότεροι κλονέουσι	
582 δὴν δὲ κατικμάζων ἄγονον σπόρον ἄλλοτε φωτός,	
583 πολλάκι θηλυτέρης, σχεδάων γυῖοισι τέλεσχε.	

611 Μὴ μὲν δὴ σμίλον σὺ κακὴν ἐλατηίδα μάρφαις
Οἰταίην, θανάτοιο πολυκλαύτοιο δότεϊραν,
ἦν τε καὶ ἐμπλείουσα χαλιχροτέρη πόσις οἴνης
οἷη ἐπαλθήσειε παρὰ χρέος ἠνίκα φωτὸς
ἴσθμια καὶ φάρυγος στεϊνὴν ἐμφράσσεται οἶμον.

Ο O. Schneider¹⁰⁵ αθέτησε αυτούς τους στίχους, γιατί ο Νίκανδρος εδώ είναι σύντομος, χρησιμοποιεί β' ενικό (*μάρφαις*), εμφανίζοντας τον Πρωταγόρα ως υποψήφιο θύμα, και ο στίχος 615 αποτελεί επανάληψη του 191. Τον ακολούθησε ο Gow, με κάποιες επιφυλάξεις¹⁰⁶, και ο Jacques¹⁰⁷, που άλλαξε όμως γνώμη αργότερα¹⁰⁸, γιατί ο Νίκανδρος στα *Θηριακά* χρησιμοποιεί β' ενικό, απευθύνεται δηλ. στον Ερμησιάνακτα, στον οποίο αφιερώνει το ποίημά του· τα Σχόλια συσχετίζουν επανειλημμένως τον Νίκανδρο με τον Ανδρέα: το *Οίταιην* (*σμίλον*) δείχνει τη γνώση του Νίκανδρου για τα πράγματα της Αιτωλίας¹⁰⁹. ανάλογη ως προς τη συντομία ενότητα υπάρχει και στα *Θηριακά* (483-87).

Από την πλευρά μας, θα λέγαμε ότι στα *Αλεξιφάρμακα* θα μπορούσαμε να δεχθούμε κατ' εξαίρεση το β' ενικό. Ο Νίκανδρος ίσως θέλησε να κλείσει το ποίημά του με ένα σύ, όπως ακριβώς άρχισε: *Πρωταγόρη* (στ. 3) ... *σύ μὲν* (στ. 6). Όσο για το πρόβλημα του στίχου 615, νομίζουμε ότι δεν είναι σοβαρό. Δεν είναι απίθανο ο Νίκανδρος να επανέλαβε ένα δικό του στίχο για να περιγράψει το σύμπτωμα του πνιγμού, αφού και η σμιλακιά προκαλεί το ίδιο σύμπτωμα· πρβ. Διοσκ. 4.79.1: *Ῥωμαῖοι δὲ τάξον καλοῦσι* (sc. *σμίλον*) ... *τοῦ δὲ ἐν Ἰταλίᾳ γεννωμένου τὸν καρπὸν ὀρνύφια ἐσθίοντα πνίγεται, ἄνθρωποι δὲ προσενεγκάμενοι διαρροαῖς περιπίπτουσι. Τὸ δὲ ἐν τῇ Ναρβωνίᾳ τοσαύτης δυνάμεως μετέχει, ὡς καὶ ἐκ τῆς σκιάς ὑποκαθίσαντας ἢ κοιμηθέντας βλάπτεσθαι, πολλὰκις δὲ καὶ θνήσκειν*· πρβ. και Πλίν. *H. N.* 16.51.

Τέλος, αξίζει να προσθέσουμε ότι ο Ευτέκνιος παραφράζει τους στίχους αυτούς (84, 13 κ.ε.).

Καὶ τὰ μὲν οὖν Νίκανδρος ἐῆ ἐνικάτθετο βίβλω

617 *μοχθήεντα μύκητα παρ' ἀνέρι φαρμακόντα.*

617 *μοχθήεντα* codd. || *μύκητα* α(v¹) MGη, *μύκητος* CνV ||
φαρμακόντα α(v¹) MGζ, *φαρμακόντι* Cν, *desunt* Ppd.

Ο Gow διορθώνει τη γραφή *φαρμακόντα* σε *φαρμακόνοντα* και μεταφράζει «some remedies for a man against noxious fungi», δίνοντας στο ρήμα, όπως λέει ο ίδιος, μια ασυνήθη σημασία, και θεωρώντας τον τύπο *μύκητα* μάλλον ένα ετερόκλητο παρά έναν περιληπτικό ενικό¹¹⁰. Με την άποψη αυτή συντάσσεται και

105. O. Schneider, *Nicandrea*, σσ. 156-159.

106. Gow, *Nicander* σ. 182, σημ. στ. *Θηρ.* 619.

107. Jacques, «Alex.», σ 34.

108. J.-M. Jacques, «Nicandre (*Alexipharmques*, 611-615), Callimaque (fr. 659 Pfeiffer) et le témoignage d'Andreas sur l'if de l'Oeta», *CCGR* 2 (1982) 37-46· πρβ. Σ *Αλεξίφ.* 611a: *Περὶ δὲ τῆς σμίλου φησὶν Ἀνδρέας περὶ Αἰτωλίαν πληθύνειν καὶ τοὺς ἐγκοιμηθέντας αὐτῇ ἀποθνήσκειν.*

109. Πρβ. Βίο του Νίκανδρου, που προηγείται των Σχολίων στα *Θηριακά*: *διέτριψε δὲ ἐν Αἰτωλίᾳ τοὺς πλέονας χρόνους, ὡς φανερόν ἐκ τῶν περὶ Αἰτωλίας συγγραμμάτων καὶ τῆς ἄλλης ποιήσεως ... ἔτι δὲ καὶ τῶν φυτῶν ιδιότητος.*

110. Gow, «*Nicandrea*», σ. 117, και Gow, *Nicander*, σ. 135.

ο Jacques, που εκλαμβάνει την αιτιατική (μοχθήεντα) μύκητα ως αντικείμενο της μετοχής *φαρμακόντα*¹¹¹.

Το πρώτο όμως βήμα για την αποκατάσταση του κειμένου έχει ήδη γίνει από τον O. Schneider, που στο κριτικό του υπόμνημα αναρωτιέται μήπως η ορθή γραφή είναι *φάρμακ' έόντα*, που στην κεφαλαιογράμματη και συνεχή γραφή, ΦΑΡΜΑΚΕΟΝΤΑ, πολύ εύκολα θα μπορούσε είτε να διαβασθεί είτε να «διορθωθεί» σε *φαρμακόντα*. Στη συνέχεια, το *μοχθήεντα μύκητα* πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να διορθωθεί σε *μοχθήεντι μύκητι*¹¹², που εύκολα εφθάρη σε *μοχθήεντα μύκητα* λόγω της κατάληξης της μετοχής (-εντα), όπως εφθάρη το ΦΑΡΜΑΚΕΟΝΤΑ ή το ήδη φθαρμένο *φαρμακόντα* σε *φαρμακόντι* (Cv) λόγω της δοτικής *άνερι*. Έτσι, το δίστιχο 616-17 μπορεί να διαβασθεί ως εξής: *Καί τὰ μὲν οὖν έόντα φάρμακα μύκητι μοχθήεντι Νίκανδρος ένικάτθετο έη βίβλω παρ' άνέρι*.

Κέντρο Εκδόσεως
Έργων Ελλήνων Συγγραφέων
Ακαδημίας Αθηνών

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ

111. Παραθέτουμε τη μετάφρασή του: *Voilà ce que Nicandre a consigné dans son livre pour combattre chez l'homme les mauvais champignons*, Jacques, «Alex.», σ. 34 και σημ. για στ. 617.

112. Για *φάρμακον* + *δοτ.* πρβ. Αρχιλ. 13.8 West, Θέογν. 1134.